

Джерело: Лексикологія та лексикографія // Відпов. ред. Л. С. Паламарчук. – К.: «Наукова думка», 1966. – С. 159-164.

С. П. Левченко

ЩЕ РАЗ ПРО РЕМАРКУ «ПРОСТОРІЧНЕ»¹

Сучасна система позначок для стилістичної характеристики лексичного складу в українських словниках розвивалася в постійному зв'язку з російською лексикографією. Проте в ній виявилися і свої особливості. Так, зважаючи на дещо інший характер взаємодії деяких груп розмовної лексики в різних стилях мови, в українській лексикографії здавна не користувалися спеціальною позначкою для виділення так званої просторічної лексики. Не прийнято цієї позначки ні в українській частині Російсько-українського словника (1948 р.), ні в Українсько-російському словнику (1953 – 1963 рр.), ні в новому (який тепер укладається) десятитомному тлумачному словнику української мови.

З часу виходу у світ перших двох словників минуло багато років. Уже з'явилося немало рецензій на них, проте досі не вказувалося на неслухність прийнятої в цих словниках стилістичної характеристики слів. Л. А. Коробчинська перша з українських мовознавців приділила увагу цьому важливому питанню, ретельно опрацювала матеріал і висловила думку, що розмовна лексика у цих словниках паспортизується неточно. Щоб уникнути цього, автор рекомендує в українських словниках виділяти за зразком російських з розмовної лексики просторічні слова, мотивуючи це тим, що термін «просторіччя» широко вживається і в українській лінгвістичній літературі» (стор. 54). Проте в даному випадкові йдеться не про правомірність використання цього терміна в стилістичних працях, а лише про те, що лексикографові ця позначка не дає виразних прикмет, за якими можна було б встановити такий різновид лексики.

Прокоментуємо основні положення статті Л. А. Коробчинської. Дуже хистким і дискусійним, на наш погляд, є головний критерій визначення просторічного слова. На сторінці 44-й сказано, що «міра стилістичного зниження є основним критерієм, за допомогою якого ми розрізняємо поняття «розмовна лексика» і «просторічна лексика». З цим погодитися не можна. Міра чи ступінь зниження є категорія не об'єктивна і практично у більшості випадків не вловима. Такий критерій в лексикографічній практиці ненадійний, бо відкриває широкий доступ суб'єктивізму, проти чого застерігав у свій час видатний лексикограф Л. В. Щерба. Не спростовано також, а просто відкинуто і досить обгрунтований

¹ Репліка на статтю Л. А. Коробчинської «Розмовна і просторічна лексика української мови та її ре маркування в словниках» («Лексикографічний бюлетень», вип. IX, Ви-во АН УРСР, К., 1963).

тезис Ю. С. Сорокіна про те, що «при визначені явища треба виходити з якості як такої, а не з міри цієї якості»².

У статті досить категорично твердиться, що дієслово *дремнути* розмовного стилю, а *дряпонути* – просторічне. Проте це не впливає із запропонованого критерію просторічності слова. У стилістичних розвідках і словнику синонімів української мови експресивні синоніми *дремнути*, *дряпонути*, *чкурнути*, *майнути*, *кинутись навтікача* і подібні цілком слушно вважаються словами розмовного стилю³.

Автор статті вважає також, що ніяк не можна поставити в один стилістичний ряд загальноживані слова *забалакатися*, *забаритися* (очевидно, й непохідні *балакати*, *баритися*. – С. Л.), *закут*, *замалий*, *зугарний*, *ірод*, *капці*, *кімнатка*, *матінка* та ін. і такі, як *забальяндрасити*, *задуріти* (очевидно, і непохідні *бальяндрасити*, *дуріти*. – С. Л.), *заковика*⁴, *закомизитися*, *замакітритися* (очевидно, і *комизитися*, *макітритися*. – С. Л.), *запіжити* (очевидно, і *піжити*. – С. Л.), *кеп*, *кобенити*, *махонутися*, *наприндитися*, *нашармака*, *нашкварювати*, *нюнити* і т. п. (стор. 49).

В коментарях до цих двох груп слів сказано: «Перша група – це слова розмовні, вони не мають в собі нічого грубого (розрядка наша. – С. Л.), але в порівнянні з нейтральним, спокійним стилем вислову характер їх більш невимушений, їм властива певна експресивність. Друга група – це стилістично більш знижені слова, їм властивий грубуватий, а то й грубий відтінок, в літературній мові вони можуть вживатися лише з стилістичною метою – для мовної характеристики персонажів або, інколи, для характеристики явно негативних явищ». І далі: «...але вважати їх літературними і користуватися на рівні з розмовними не буде жодна людина, що добре володіє нормами української літературної мови» (стор. 49).

Таким чином всі слова другої групи безпідставно виключаються з літературного вжитку. Крім того, звертає на себе увагу критерій грубості або негрубості слова, який покладено в основу поділу слів на розмовні і просторічні. Виходить, що всі слова другої групи є грубими, а тому в словнику їх треба ремаркувати як просторічні. Проте більшість з наведених слів другої групи в собі нічого грубого не має. Відомо, що так звані просторічні слова вживаються і в іншій експресивній функції – для надання мові жартівливого, іронічного, фамільярного й інших відтінків, що не викликають відчуття грубості⁵. Наша мова багатопланова, і слово, іноді недоречне в одному випадкові, прекрасно звучить в іншому. Так, наприклад, дієслова *панькатися*, *перти*, *пертися*, *припертися* і под. неможливі в

² Ю. С. Сорокин, Просторечие как термин стилистики, «Доклады и сообщения филологического факультета ЛГУ», вып. 1, 1949, стор. 127 (до речі, в статті Л. А. Коробчинської неточно зазначено рік цього видання і сторінку, з якої взято цитату).

³ Див. П. М. Деркач, Короткий словник синонімів української мови, К., 1960.

⁴ З коректорського недогляду надруковано *заковина*.

⁵ Див. пояснення ремарки «просторічне» в передмові до четвертого видання Словаря русского языка С. І. Ожегова.

якомусь ліричному вірші. Проте вони цілком доречні в гнівних рядках вірша М. Бажана «Вперед, червоні партизани», звернених до фашистів:

Нема тобі пощади, кате!
Де підеш ти – загинеш ти!
Приперся хліба в нас шукати,
Ти мусиш смерть свою знайти

З фашистом *панькатись* не стане
Гвинтівка, бомба й кулемет.
Вперед, червоні партизани,
За волю, за народ – вперед!

Візьмімо ще з другої групи наведених слів хоч би слово *піжити*. Воно грубо прозвучить і буде недоречним, наприклад, у такій фразі офіційного метеорологічного зведення про погоду: «З першого по десяте травня *піжив* дощ» – або в якомусь аналогічному реченні. Проте дієслова *піжити* – *запіжити* можуть бути цілком доречними в інших стилях літературної мови. З погляду лінгвістичного вони є звичайними розмовними синонімами до нейтральних *іти* й *іти* (про дощ), правда вони більш експресивні, бо містять в собі додаткову прикмету: дощ не просто йде, а сильно ллє: «Чи чуєш, як порохить, як зашелестіло, як піжить дощ та крупа?» (І. Нечуй-Левицький). Отже, синонім *піжити* (як і *запіжити*) за своїми стилістичними ознаками нічим не відрізняється в наведеному синонімічному ряді від таких синонімів розмовного стилю, як *порохити*, *тюжити* і под., що в літературному вжитку семантично рівноправні і аж ніяк не є грубими.

У такому ж плані легко прокоментувати і слова *наприндитися*, *нашкварювати*, *нюнити* та ін. з другої групи і довести, що всі вони є експресивними синонімами до нейтральних *образитися*, *награвати*, *плакати* і т. д. Усі вони не виходять з норми літературного слововживання. Вжиті в художньому творі або в усній мові вони лише надають мовленню колориту невимушеності, рис розмовного характеру. А, як відомо, саме за такою ознакою майже в усіх словниках виділяється розмовна, а не просторічна лексика⁶.

Важливим доказом того, що всі слова другої групи не можна вважати просторічними, є й те, що більшість із них (*дурити*, *комизитися* і под.) виступає не тільки в репліках героїв твору, а цілком вільно і в авторській мові. Пор. з цього погляду ще такі приклади: «Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити» (М. Коцюбинський); «Річку переїздили в брід. Деякі коні полохалися води, комизились, рвали посторонки» (О. Гончар).

Як показують наведені приклади, аналізовані слова є звичайними словами літературної мови. Вони органічно ввійшли в різні жанри літературних творів і виконують таку ж стилістичну роль, як і розмовні слова першої із згаданих двох груп. Отже, немає підстав вважати, що користуватися ними «нарівні з розмовними не буде жодна людина», бо

⁶ Див. пояснення позначок «раговорное» і «просторечное» в Словаре русского литературного языка (АН СССР, М. – Л., 1950 – 1964), Словаре русского языка, под ред. А. П. Евгеньевой (М., 1957 – 1961) і Словаре русского языка С. И. Ожегова (М., 1964).

такі лексичні елементи при потребі виступають у мові і тих людей, які бездоганно знають літературну мову.

Окремо слід виділити слова або значення слів типу *жертви*, *лопати*, *напертися* (у значенні «істи», «нпіістися»), *тика*, *морда* (про обличчя людини), *баньки* (очі), і под., у яких виявляється різний ступінь емоцій – гніву, обурення тощо. Такі слова прийнято позначати в словниках як вульгарні чи лайливі. Заміна цих виразних стилістичних позначок невиразним «просторічне» не викликається практичними потребами. Крім того, через таку стилістичну переоцінку ми поставили б в один синонімічний ряд поняття «грубий, вульгарний» і «просторічний», що не відповідає фактичному стану речей.

Нарешті, до так званих просторічних слів з «грубим відтінком» зараховано в статті ще й інші різновиди слів. Одні з них, як-от: *кеп*, *кобенити* і под., входять в лексичну систему української мови на правах периферійної лексики. Інші, як наприклад zdeформовані варіанти типу *клейно* (замість *клеймо*), *манорія* (замість *манера*), *радіво* (замість *радіо*), *калавур* (замість *караул*) і под., на наш погляд, настільки індивідуалізовані, що випадають з неї.

Слово *кеп* вживається в певних стилях як дещо застарілий синонім до нейтрального *дурень*: «Було не кпити з Микити, бо Микита і сам *кеп*» (Номис). Відоме на Полтавщині *кобенити*⁷ використовується і в літературі, коли треба схарактеризувати щось виражальними засобами локальної мови (пор. у І. Котляревського: «Кричав [Харон], буцімто навіжений, і *кобенів* народ хрещений»). В цілому ж слова *кеп*, *кобенити* такої ж стилістичної якості, як, приміром, *кпити*, *кпитися*, *кпиння* і багато подібних, що потенційно обмежені в сучасному вжитку, хоч і трапляються ще в різних літературних жанрах⁸. Їх не можна вважати просторічними й тому, що відомі вони не всім носіям даної мови, поширені не на всій території України. А так звані просторічні слова російської мови саме і відрізняються від діалектних, або обласних, тим, що відомі вони всім носіям даної мови.

Очевидно, за суто зовнішньою ознакою зараховано в статті до просторічних і згадані вище zdeформовані варіанти слів *клейно*, *манорія*, *радіво*, тощо, не літературні форми *нех* (замість *нехай*), *мо* (замість *може*) і под., обласні слова і форми типу *тута*, розмовні прислівники *тудою*, *кудою*, ненормативну тепер форму родового відмінка множини *знаннів*, *обличчів* і навіть фонетичний правописний варіант слів *наняти*, *нанятися*, *нанятий* та ін.

Спільним для більшості наведених слів, форм і правописних варіантів виступає вже не «ступінь зниженості», а ознака не нормативності. Але порушення літературного вживання слова або відхилення від правописної норми було б помилкою вважати за посторіччя. Перші з наведених слів (*клейно*, *манорія*, *радіво*) – індивідуального вжитку, що наближає їх до жаргонної лексики, яка не виходить за вузькі рамки певного кола носіїв. Вони не входять в

⁷ Див. В. С. Ващенко, Словник полтавських говорів, Х., 1960.

⁸ Пор. «Женися, козаче, женися, з мене, молоді дівчини, не *кпися*» (П. Чубинський), «Він *кпив* собі з нас, Так, як *кпив* разів много» (І. Франко), «І тому життя розбилося, Кожен день докори, *кпини*» (П. Тичина).

лексичну систему української мови, а трапляються в ній спорадично. Отже, місце подібної лексики не в нормативних, а в спеціальних словниках неправильностей в усній мові⁹. До речі, такі популярні словнички були б корисними в боротьбі за піднесення культури мови.

З усього сказаного випливає, що питання стилістичної характеристики слова в словнику не можна розв'язати на ґрунті суб'єктивної оцінки слова. Стилістична характеристика має спиратися на конкретне функціонування слова в мові, на аналіз історичних закономірностей і сучасних тенденцій у розвитку мови. Ті різновиди лексики української мови, які в статті Л. А. Коробчинської пропонується ремаркувати як просторічні, натурально розподіляються між іншими загальноприйнятими в українських словниках виразними стилістичними групами. Найбільша частина таких слів є не що інше, як розмовна лексика різного експресивного забарвлення, що використовується в літературі як стилістичний засіб для надання мові жартівливого, іронічного, зневажливого, грубого і т. п. відтінків¹⁰. Значно меншу частину їх можна розглядати як обласну або діалектну лексику¹¹.

Завдання лексикографа в питанні стилістичної характеристики слів полягає насамперед у тому, щоб вірно показати все те, що стало узвичаєним з цього погляду в різних стилях мови. Прийнята з незначними варіантами в різних українських словниках система стилістичної розробки лексики, зокрема розмовної групи її, цілком відповідає цьому практичному завданню. Вона дає всебічні настанови для добору потрібного слова і повністю відбиває сучасні відношення між окремими різновидами розмовної лексики. Введення додаткової позначки для виділення просторічної лексики, яка не становить в сучасній українській мові виразної стилістичної або лексичної категорії, неминуче порушить чіткість системи і призведе до значних неточностей в стилістичних характеристиках.

⁹ Зразки таких праць маємо в російській лексикографії: А. Н. Греч, Справочное место русского слова, СПб., 1843; В. Долопчев, Опыт словаря неправильностей в русской разговорной речи (преимущественно в Южной России), Варшава, 1909; В. И. Ченышев, Правильность и чистота русской речи (показчик слів у стилістичній граматиці), СПб., 1915, та ін.

¹⁰ Пор. у Ю. С. Сорокіна: «Просторіччя – близьке до розмовної мови, але не обмежується нею; воно має місце в усіх жанрах літературної мови» (зазнач. праця, стор. 137).

¹¹ С. І. Ожегов вважає, що просторічна лексика об'єднує в собі немало недавніх діалектних слів, які стали загальнонародними, слів жаргонного походження, різних новоутворень, які виникають для характеристики різноманітних побутових відносин, словотворчих варіантів нейтральної лексики тощо (див. передмову до четвертого видання Словаря русского языка, М., 1961, стор. 7).